

ASNI VE ARPAÇAYI EFSANELERİNİN FOLKLORİSTİK ÖZELLİKLERİ

Folkloristic Features of Legends of Asni and Arpachay

Mehseti İSMAYIL*

Özet: Araştırmalara göre efsanelere yansıyan mitolojik strüktür onu oluşturan amillerle bağlıdır. Mitolojik düşünceye göre insanı, doğal alemi yaratan ilahi kuvve dünyanın her bir unsuruna ruh veriyor. İnsanlar onları kapsayan canlı alemi kendi mantığı ve düşüncesi ile değerlendiriyor. Çaylarla ilgili efsanelerin araştırılması bu motifin inkişaf dinamiğini, onların sosyal mazmun içerdiğini sergiliyor. Demek, çaylarla bağlı efsanelerde ümumtürk mitoloji düşüncesi için karakteristik olan mitoloji dünya sistemi, ikili muhalefet halinde düşünülmüş, insanların tabii stihyalara, sosyal adaletsizliklere karşı mübarezesi eks başlangıçların mübarezesi

Anahtar kelimeler: folklor, inam, maniler, efsaneler, bedii ifade, mitoloji düşünce

Abstract: The investigations show the mythological structure reflected in the legends have been closely connected with the factors forming it. The people have passed through their imagination the world surrounding them and valued it with their logics. The investigations of the legends connected with rivers enables the researchers to follow the dynamics of development of mythological motifs and their gaining social content. In may be concluded that in the legends connected with rivers the mythological world system characteristic for all-turk mythological thought has been reflected in the form of a double opposition, the struggle of the people against the natural elements and social injuslia has been expressed as the struggle of contrast beginnings.

Key words: folklore, belief, bayati, legends, art expression, mythological thought

Halkın mitolojik tefekkürü ve inançları Asni ve Arpaçayı anlatan efsanelerde görülmektedir. Asni çayı (nehir) ile bağlı bir-birinden farklı üç efsane kayda alınmıştır. Asni çayının kaynağı hazırda halk tarafından mukaddes yer gibi ziyaret olunmaktadır. Asni mukaddes su ve kutlu çay anlayışını ifade ediyor. Derlediğimiz efsanelerin bir varyantında anlatılıyor ki, Güney Azerbaycan'da bir oğlan, varlıklı bir adamın kızına aşık olmuş. Güzeller güzeli kızın adı Asni imiş. Kız da oğlanı sevmiş. Ama kızın babası Asni'yı başkasıyla evlendirmeğe karar

* Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü

verince oğlanla kız kaçarak Karabağlar köyüne gelmişler. Köyün yakınlığındaki Kalacık adlı yerde gizlenmişler. Burada her taraf ormanlıkmiş. Oğlan bakmış yiyecekleri ve suları bitmek üzere köye inmeğe karar vermiş. Kız beklemiş-beklemiş sevgilisinin gelmediğini görünce yanıklı-yanıklı ağlamış. Asnı'nın göz yaşlarının döküldüğü yerden su akmaya başlamış. Burada kıza bir çoban rastlar. Çoban ormanda yolunu kaybetmiş oğlanı bulup sevgilileri kavuşturur. Suyun çıktığı yerin adı da Asnı kalır.

Efsanenin ikinci varyantı Asnı çayının ismi ile bağlıdır. Efsaneye göre, zalim bir şah olmuş. Şah ona itaat etmeyen insanlara sinirlenmiş ve Kalacık'tan akan çay boyunca dar ağacı kurdurmuş. Şah sinirlendiği adamları bu dar ağaçlarından astırmış. Bu sebeple çayın adına As-nı demişler.

Efsanenin üçüncü varyantına göre ise zengin birisi bütün mal varlığını altına çevirip özel yaptırdığı bastonun içine doldurur. Dereleyez'de pınar başında su içerken baston suda akmış gitmiş. Pınarın suyu büyük sulara karışmış ve bastonu Karabağlardan- Asnı çayından dışarı atmış. Bastonu bir çoban bulmuş. Çomağın sahibi suyun akını ile gelip bu köye yetişmiş ve bakmış ki, baston çobandadır. Bastonun alametlerini söylemiş ve çobandan almış. Asnı efsanelerinin varyantları mazmunca bir-birinden farklı ise de, aynı bir inançla - çay (nehir) inancı ile birleşir. Asnı çayı ile bağlı icra olunan ritüel ayin ve merasimler su kültü ile bağlıdır. Ziyaretgaha gelenler «çayın gözesinde» kurban kanı akıtmak gerektiğine inanılmaktadır. İnana göre, Asnı ezel daha çok sulu imiş. Çay bedniyetli adamlar tarafından murdarlandıktan sonra su azalmıştır. İnana göre çayın esas suyu dağın altından gizlice akıyor ve çaya kurban kesilmezse kuruyabilir. Çocuğu olmayan kadınlar ziyaretgahın yakınlığında olan ağaca beşik (ninni) asıp niyet edermişler. Görüldüğü gibi, efsanelerin inanç kaynağı onun orijinallliğini formalastıran, koruyan sebeplerdendir. Efsanelerden biri sosyal motifli olmakla çayın adının yaranması sebebini açıklıyor. Zalim şah çay boyunca dar ağaçları yaptıırıp insanları astırdığı için çay Asnı adlanmıştır. Diğer varyantlarda ise mukaddes çayın mitoloji özeliği mitoloji predmet, hakimiyet sembolü olan- esa, çomak (baston) ifade ediyor. Çayın yaranması sebebiyle ilgili söylenen üçüncü efsanede ise kızın masum göz yaşlarının döküldüğü yerden – topraktan su çağlayıp akmaya başlıyor. Bu motif pınar, göl, deniz, çay gibi mefhumların yaranmasıyla bağlı efsanelerle de biliniyor. Burada efsanenin inanç yeri ile bağlılığı ve orijinal ifade tarzı, umumtürk efsaneleri ile çarpazlaşan mitoloji motifi bölgemizin kadim Türk yurdu, efsanelerin ise eski yaddaşı yansıttığı görülmektedir. Umumtürk inançlar sisteminin bir dalı olan çaylar ve çayların yaranmasıyla ilgili söylenen efsaneler sırlı perdenin arkasındaki gerçekleri gösteriyor. Efsanenin bedii ifade şekli, mitoloji ölçüsü ve

sosyal problemlerle uzlaştırılması onun gerçek bir fikri ifade ettiği düşüncesini oluşturuyor. Farklı varyantlarını derlediğimiz bu efsanelerdeki mukaddes çay anlayışı eski Türk mitoloji düşüncesinden süzülüp geçmiş, destanlarımıza yansımıştır. «Kitabi- Dede Korkut» destanında «kamen ahan görklü suyun kurumasin», «kuru-kuru çaylara su saldım» (Kitabi - Dede Korkud, 1962: 27-76), ifadeleri nezir vermek manasında işleniyor. Sibirya ve Orta Asya Türklerinin mukaddes çaylar hakkındaki düşüncelerine göre, çaylar kaynağını dünyanın başlangıcından alıyor. Deniz ise onların sonudur. Çaylar kaynağını mukaddes cennetten alır, yere inerek bir müddet akıyor, sonra denize dökülerek yeraltı dünyada itir (Ögel, 1971: 306-307). Yakut Türklerine göre, Lena çayı dünyanın ortasından geçen dünya çayıdır (Ögel, 1971: 312). Dünyanın sonu ise Lena çayının Kuzey Buz denizine döküldüğü yerdir. Çayın denize döküldüğü yer büyük girdap emele getiriyor. Bunu ise yer altına giden kapı zannediyorlar (Ögel, 1993: 25).

Tünle bile köçelim
Yamar suvın keçelim
Ternğük suvın içelim
Yuvga yagı uvulsun.

Geceleyin göçelim,
Yamar suyunu geçelim
Sızan, kaynayan sudan içelim,
Yufka düşman ezilsin

(Divanü lüğat-it –türk tercümesi, b. 1985: 6)

Yenisey Türkleri de çayın kaynağının başladığı dağları Göy dağı adlandırıp mukaddesleştirmişler (Ögel, 1971: 312). Avestada yer büyük çayabenzet okyanusla çevrilen, daire formasında düşünülmüştür (Makovelskiy, 1960: 66). Bu mitoloji düşünce Asrı çayı hakkında da söylenmektedir. İlk şuurda yaranan mit ştrihleri çayla ilgili efsanelerde kendini belirlemektedir. Efsane motiflerinin inançlarla karşılıklı ortaklığı mit süjelerinden aydın görünüyor. Bunlardan hangisinin daha arkaik düşünceni ifade etmesi, ilkinliyi değil yalnız mukaddesleştirilen çaya münasebetle geçirilen ayin ve merasimlerin biçim ve mazmununu önem arz ediyor. Kadim Türklerin mitoloji inançlarında çaylar sistem halkasını oluşturmaktadır. Muhtelif varyantlarda söylenen efsaneler ve icra edilen ritüeller- kurbanın suyun başlangıcında kesilmesi, kurbanın kanının suya akıtılması gibi inanlar su kultunun izlerini taşımaktadır. Çaylar ve çay vadisi boyu yaşayan halkların hayat tarzını ifade eden bir çok mitoloji metinler

mevcuttur. Macar mitolojisinde kral Almoş'un anası hamile iken rüyada karnından büyük ve coşkun bir selin boşaldığını görmüştür. Rüyanı yorumlayan şamanlar doğacak çocuğun büyük bir hükümdar olacağını ve dünyayı idare edeceğini haber vermiyor (Ögel, 2002: 380). Bildiğimiz gibi, prototürklerin mitoloji düşüncesinde, etnik yaddaşında formalaşan tefekkür tarzında şuurlu insan, canlı ve cansız alem vahdet halinde tasvir ediliyor. İnsan oğlu daim hayat uğrunda mübareze etmiş, bu mübareze efsanelerde ikili muhalefet halinde yansımıştır. Su hayatverici olduğu gibi, aynı zamanda ölümgetiricidir. Asnı çayı efsaneleri de özellikle bu yönüyle dikkatimizi çekiyor. Çay inamı ile ilgili hatırlattıklarımız ve çayın adlandırılmasıyla bağlı söylenen efsaneler bile mitoloji değerleri yansıtıyor.

Efsaneye göre, Erlik yer altında kara çamurdan yapılan bir sarayda oturuyor. Erlik'in sarayı tokuz çayın Doymadım (Toybadım) çayına döküldüğü yerde kurulmuştur. Bu çayın suyu insanoğlunun göz yaşlarından ibarettir. Doymadım çayının üzerinde at tüyünden bir köprü kurulmuştur. Erlik hanedanlığında yaşayan ölümlerin canları kaçanda kıl köprü kopur, çayın dalgaları kaçanları Erlik'in yeraltı saltanatının sahiline atıyor (İnan, 1976: 66). Bu inanç Azerbaycan Türklerinde de vardır. B. Abdullayev «ölü için dökülen göz yaşı, taze ölü götürür» deyiminin bu görüşle bağlı olduğuna dikkati çekiyor (Abdullayev, 1989: 99-100). Araştırmacı E. Ferzeli'nin her bir akar çayın kendi iradesi ile maddi mazmun kazandığını yazıyor. Çayın diğer ismi ırmağın sözcük anlamı da hareketlilik ifade ediyor. Yerin mayası-mayesi olan yeraltı suların yerin üst katında görünmesiyle ırmak adlanıyor (Fertzeli, 1989: 33). Böylelikle, yerin alt katı daha canlı üst katta tezahür etmekle dünyayı hareketlendiriyor. Akar sular-çaylar, insanın bir hissesi-mayası olan su, yer altından hayat getiriyor. Demek ki, Türk halkının tefekküründe ikili karaktere sahip olan su mukaddesleştirilmiş ve sitayiş nesnesine dönüşüyor. Su kültü çayları, pınarları, gölleri, denizleri, çeşmeleri, kehrizleri, su kuyularını, evlerde suyu süzüp arındıran su taşlarını da kapsıyor.

Nahçıvan'dan toplanmış folklor numunelerinde çaylarla bağlı efsane ve inançlar bölgenin coğrafi arealını tasvir etmekle birlikte halkın istek ve arzularını, hisselerini, düşünce tarzını ifade ediyor. Bölgeden derlenmiş sözlü edebiyat metinlerinden iki çay- Araz ve Arpa çayının adı daha çok geçiyor. Arpa çayı menbeyi Batı Azerbaycan'dan başlanıyor. Bu çayların vadisinde yaşayan insanların yarattığı Arpa çayı efsaneleri – Sara efsaneleri ümumbeşeri düşünce ve hisleri fevkalade ölçüde güzel, bedii ruhla ifade etmiştir. Şerur ilçesinin Arpa çayı vadisinde yerleşen köylerinde yaptığımız derlemeler zamanı yerli sakinlerin efsaneni yakın zamanda baş vermiş olay gibi anlatması efsane metninin bedii

orijinalliğine ayrıca bir renk katıyor. Söyleyicilerin anlattığı efsane şöyle; komşu köyde Sara adlı bir kız varmış. Saranı zorla komşu köydeki zengin biriyle evlendiriyorlar. Gelin halayı çayı geçerken çay kükreyip taşıyor. Sara'yı at karışık götürüyor. Güzeller güzeli Sara'nın annesi hep çay boyunca maniler söyler ağlar durmuş. Efsanede güzel Sara ve çay orijinal biçimde, arkaik düşünceyle tasvir ediliyor. Söyleyici Sara'nın annesinin dilinden manini yankılı bir avazla ifa ediyor. Bu ifadan sonra dinleyicide hadisenin yakın tarihi geçmişini tasvir edindiğine ait fikir oluşuyor. Söyleyici sanki hadisenin iştikakçısıdır.

Arpa çayı aşdı-daşdı,
Sel Saranı aldı, qacdı,
Ala gözlü, qələm qaşlı.
Apardı sellər Saranı
Bir ala gözlü balanı.

Gedin deyin Xançobana,
Gəlməsin bu il Muğana,
Muğan batıb nahaq qana.
Apardı sellər Saranı
Bir ala gözlü balanı.

Arpa çayı dərin olmaz,
Axar sular sərin olmaz,
Sara kimi gəlin olmaz.
Apardı sellər Saranı,
Bir ala gözlü balanı

Çayın genel tasvirinde coşkunluk, kükreme var. Çayın taşkınlığı sele dönüşüyor. Çayların mecrasından çıkması ve büyük bir taşkınlık yaratması, adamların felaketle karşılaşmaları doğa olayıdır. Lakin bu taşma efsanede mitoloji mazmun kazanmıştır. Efsanede çay gelin göçen Saranı kurban seçmiş. Ama Sara hakikaten kurban mıydı? O, çay için seçilmiş miydi? Mitoloji kontekstten yanaşma ve filoloji araştırmalar bu epizodun derin mitoloji mazmun içerdiği görülmektedir. Burada insanların su tanrısına kurban vermesi merasiminin izleri kalmıştır. M. Kaşğarlı'nın «Divan-i lüğət-it türk» eserindeki bir çocuk oyunu mitoloji mazmunu ile dikkati çekiyor. Oyunda şöyle anlatılıyor; çocuklar çayın kenarında diz çöküp oturur, bacaklarının arasına yaş kum dolduruyorlar, sonra elleriyle kuma vuruyorlar. Çocuklardan biri münğüz, münğüz (boynoz, boynoz) diye soruyor. Birisi boynozu olan hayvanların adlarını

söylüyor. Hamı da tekrar ediyor. Bu arada deve, eşek gibi boynuzsuz hayvanların adı söyleniyor. Eğer çocuklardan biri bu hayvanın ve ya başka hayvanın adını söylese çaya atılır (Divanü lüğat-it –türk tercümesi c. 1985: 364). Prof. Dr İ. Habıbbeyli'nin «Gedin Deyin Hançoban'a» makalesinde bu efsanedeki tarihi-toponimik fakta da açıklamalar getiriyor. “Gedin Deyin Hançoban'a, Gəlməsin Bu Yıl Muğan'a” mısrasındaki Muğan, Muğan ovası değil. Muğan ovasından Arpa çayı geçmiyor. Sara ve Arpa çayı ile ilgili efsanelerde, Şerur ilçesinin Arpa çayına yakın arazideki Muğanlı, Muğancık-Müslüm, Muğancık-Mehrab köyleri kastediliyordur. Türküde adı geçen Muğan ve Aran evezlenmesinin sosyal kökü Dereleyez yaylasında yaşayan ahalinin hayat tarzı, sıcak iklimi, yaylak-kışlak kültürüne daha yakındır. Demek, mekan olarak Arpaçay boyu folklorik metinler grubuna aittir (Habibov, 1975). Kız kaleleri ve Sara efsanesi arasında manevi bağlılık kuran araştırmacı prof. dr. S. Paşayev'in her iki efsane için karakteristik olan su ve od mitleri üzerinde duruyor (Paşayev, 1976: 17-18). Efsanenin tarihi kaynağı kadim doğu mitolojisine kadar uzanıyor. H. Ciddi “Kız kalesi” eserinde yazıyor: “Su ilahesine mahsus mabetlerin bir çoğunda hatta Nahid'in altından yapılmış heykelleri varmış” (Ciddi, 1968: 43-46). S. Paşayev Zerdüştlük devrinde çayların, suların sahilinde mabedler ola bileceğini, su, od ilahelerinin altından yapılan heykellerinin mukaddesliğini, yadelli işgalcilerden korumak için onların suya atıla bileceği ihtimalini da ireli sürüyor. Efsanelerle bağlı araştırmaların umumleştirilmesi gösteriyor ki, eskiden su tanrısına kurban vermek adetinin izleri ister Asnı, isterse de Arpaçay'la bağlı efsanelerde görülmektedir. Asnı çayı efsanelerinde suyun çekilmesi, azalmasıyla bağlı halk inançları su kültüne yönelik ritüel ayinlerin icra olunmasına sebep oluyor. Halk inamına göre, mukaddes, pak sular bed nefes, murdarlık almaz. Asnı çayının gur akan suları murdarlandığı için çekiliyor. Çayın suyunun akması ve kurumaması için kurban verilmesi önem taşıyor. Genellikle eski inançlarda hayattaki nizamın berpası, insanların hayatının temin olunması ve devamı için Tanrıya kurban verilmesinin zaruriliyi yansıyor. «Kitabi-Dede Korkut» destanında çayların kurumması ile bağlı söylenen; kanlı-kanlı suların soğulmuştu, çağladı ahır! (Kitabi - Dede Korkud, 1962: 66) Buradaki «soğulmuştu» kelimesini B. Ögel de suların toprak ve ya kuma sızması ile azalmış olduğunu kaydediyor (Ögel, 2002: 378). Asnı çayının suyunun azalması, yahut azması mitoloji özelliklerle izah ediliyor. «Kitabi-Dede Korkut» destanında «Kamen akan görklü suyun kurummasını» alkışı bu bakımdan tesadüfi olamaz. Folklor metinlerindeki çaylar mitoloji unsurdur. Çay, sel, göl, deniz, bulak (pınar), çeşme - su mefhumları efsanelerde mitoloji tefekkürü ifade ediyor. Lakin ayrı -ayrılıkta bunların her birinin işlenme örneğine dikkat etmek bizce daha maksada uygundur. Şifahi halk edebiyatının yazılı numunesi olan “Kitabi-Dede Korkut” destanında «çaylar» çok işlenen ifadelerdendir. Her bir

ifadenin ise kendine özgü manası ve önemi vardır. «Kuru-kuru çaylara su saldım»- ifadesi su salmak, çaya suyun ötürülmesi gibi düşünülebilir. Ancak Türk aile geleneklerinin araştırmacısı A. İnan bunun «Sücü», yani şirinlik manasında olduğunu göstermiştir. Bu örf eski Türklerin su saygısı, yahut yeni gelen gelinin ulu yurdun sularına ihtiram ifade etmesi ile bağlıdır (Ögel, 2002: 377). Kadim Türklerde çocuk isteği ile nezir vermek geniş yayılmıştır. «Kitabi-Dede Korkut» destanında diyor; kara donlu dervişlere nezirler verdim (Kitabi - Dede Korkud, 1962: 22). Evlat isteğiyle dilek tutulup nezirler verilmesi eski bir Türk geleneğidir. Kuru çaylara su salma bir anlamda insanların niyetini, dileğini ifade etmekle Tanrıya verilen kurbanın, nezirin ifadesidir. Araştırmalar gösteriyor ki, efsanelere yansıyan mitoloji yapı onu formalılaştıran amillerle bağlı olmuştur. Mitoloji düşünceye göre insanı, doğal alemleri yaradan ilahi kuvve dünyanın her bir unsuruna ruh veriyor. İnsanlar onları kapsayan canlı alemleri kendi mantıklı ve düşüncesi ile değerlendiriyor. Çayla bağlı efsanelerin araştırılması mitoloji motiflerin inkişaf dinamiğini, onların sosyal mazmun kazanmasını izlemeğe imkan veriyor. Demek ki, çaylarla bağlı efsanelerde ümumtürk mitoloji düşüncesi için karakteristik olan mitoloji dünya sistemi, ikili muhalefet halinde düşünülmüş, insanların doğal stihyalara, sosyal adaletsizliklere karşı mübarezesi eks başlangıçların mübarezesi şeklinde ifade olunmuştur.

KAYNAKÇA

Abdullayev, B. Hakkın sesi, 1989: Bakı: Azerneşr.

Ferzeli, E. Dede Korkud yurdu, 1989: Bakı: Azerneşr.

Habibov, İ. Gedin deyin Hançobana. 1975: Bakı, Işıklı yol.,

Kitabi - Dede Korkud, 1962: Bakı, Azerneşr.

Ciddi, H. Kızlar ve Kız kalaları, 1968: Ulduz, № 8, s.43-46

Makovelskiy, A. O. Avesta 1960: İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR, Baku

Divanü lüğat-it –türk tercümesi c. 1985: III cilt, Ankara (çeviren: B. Atalay), TTKB.

Divanü lüğat-it –türk tercümesi b. 1985: II cilt, Ankara (çeviren: B. Atalay), TTKB.

Ögel, B. Türk mitolojisi b. 1971: İstanbul, MEB.

- Ögel, B. Türk mitolojisi a. 1993: Ankara, TTKB.
Ögel, B. Türk mitolojisi b. 2002: Ankara: TTKB.
İnan, A. Eski türk dini tarihi, 1976: İstanbul, MEB.
Paşayev S. Bir efsanenin izi ile, 1976: Elm ve hayat, № 8.